

EURÓPA, A BEVÁLTATLAN ÍGÉRET

CSEJTEI DEZSŐ

„Európával együtt halok meg – jó társaságban vagyok.”

A mottóként választott idézet egy francia konzervatív gondolkodó, Joseph de Maistre tollából ered; kerekén kétszáz éve, 1819. augusztus 9-én írta egy levelében,¹ melyet Marcellus grófhoz címzett. De Maistre-nek a maga módján igaza volt; az az Európa, amelyben otthon érezte magát, valóban vele együtt halt meg. Azonban Európa már előtte is és utána is számtalan halált halt; meghalni viszont csak az élő tud: ez pedig azt jelenti, hogy Európa az őt ért számtalan halál ellenére mégis mindig képes volt újjáéledni. Meglehet, hogy ez, vagyis a születés–pusztulás–újjászületés lüktetése úgyszintén az Európát átható titkok egyikét jelenti. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy kimutassam, milyen diagnózis állítható fel Európa állapotáról manapság, kerekén kétszáz esztendővel de Maistre rezignált megállapítása után. E vállalkozás több szempontból is komoly nehézségekbe ütközik. Először is azért, mert a számvetésnek gyakorlatilag az emberi civilizáció mibenlétére, értelmére vonatkozó mérleg megvonásával kellene azonosnak lennie. Másodsorban azért, mert maga az „Európa” szó is többjelentésű. Az alaplilemmát a legtömörebben Robert Bartlett fogalmazza meg monográfiája bevezető részének kezdőmondatában: „Európa egyszerre régió és eszme”² – vagyis egyszerre földrajzi és szellemi képződmény. A következőkben – szakmámból eredően is – csupán az utóbbi ösztetevőre irányul a vizsgálódás. A célkitűzés első része annak tisztázása, mit is érthetünk Európa fogalmán, azon, amit európai eszmének nevezünk. Harmadszor pedig azért nehéz e vállalkozás, mert Európa eszmeiségéről értekezni végsősoron egyenlő azzal, hogy ezt az eszmeiséget óhatatlanul valamilyen értelmezésnek vetjük alá, vagyis egy hermeneutikai vállalkozás részévé tesszük; ez viszont eredendően annak a hermeneutikai szituációnak a függvénye, amelyben maga az értelmező él és gondolkodik. Ennek kifejtésére irányul jelen tanulmány második, rövidebb része.

EURÓPA FOGALMA

Ha Európa fogalmára, eszmei mivoltára kérdezzük, akkor először is azzal a nehézséggel kell szembenézni, hogy egy olyan jelenség mibenlétének tisztázásáról

1 Idézi Denis de ROUGEMONT: *The Idea of Europe*, Macmillan, New York, 1966, 224.

2 Robert BARTLETT: *The Making of Europe. Conquest, Colonization, and Cultural Change 950–1350*, Penguin Books, London, 1994, 1.

Békévé oldja – Az 1813-as lipcei csatára emlékeztető Völkerschlachtdenkmal Mihály arkangyal szobra (Christian Behrens, 1913)
(Frank Vincentz felvétele, Wikimedia Commons)

van szó, amely még „nincs kész”, megformálódása jelenleg is tart, mondhatni „félkész termék”. E problémára számos szakértő felhívta már a figyelmet; Denis de Rougemont úgy fogalmaz, hogy „Európa csakis saját megteremtésének folyamatában létezik”.³ Hagen Schulze pedig úgy foglal állást, hogy „Európa valósága ennél fogva az emberek tudatában gyökerezik, egy közös, képzeletbeli terv, mely úgy változik, ahogyan az emberek változnak”.⁴ Ezek alapján joggal fogalmazódik meg a kérdés: hogyan lehetséges egy olyan rendkívül plasztikus képződmény pontos fogalmi tisztázása, amelyet még jelenleg is áthat az önformálódás? Hiszen már Nietzsche hangsúlyozta, hogy csak az határozható meg, aminek nincs története.

E dilemmából egyrészt az jelenthet kiutat, ha Európa esetében egészen más természetű fogalmiságra gondolunk, mint ami mondjuk a derékszögű háromszöget illeti meg, másrészt pedig az, ha a kérdés legalábbis részleges tisztázása során elsősorban a mérvadó filozófusok véleményére koncentrálnunk, hiszen főként velük szemben fogalmazódik meg az a követelmény, hogy a dolgokat, jelenségeket a maguk „fogalmára hozzák”. Ebben az esetben tehát egy olyan fogalmiság kiépüléséről van szó, amely jelenleg is tart, folyamatban van, és a legkevésbé sem állítható róla, hogy „végső tökélyre” jutott volna. E ponton azonban újabb probléma merül fel: kiket tekintünk „mértvadó” filozófusoknak? S mikortól kezdve vegyük számításba őket? Hiszen Európáról számos találó és kevésbé találó filozófia kering a köztudatban; melyeket vegyük alapul? Itt úgy járunk el, hogy az elbeszélés fonalát ott vesszük fel, ahol az Európáról alkotott filozófiai vélekedés hangsúlyos *megítéléssé*, mondhatni *tendenciává* szilárdult; ez a korszak pedig nem más, mint a *felvilágosodás* időszaka.

S ekkor egy újabb, egyszerre elméleti és módszertani kérdés jelentkezik; mégpedig az, hogy Európa filozófiai megítélése sohasem az egyoldalú kizárlagosság formájában jelent meg, csaknem három évszázada sajátos *hullámmás* jellemző rá. Alighogy kialakul és uralkodóvá válik az egyik markáns álláspont, máris megjelenik a színen az ellentettje. Vagyis a filozófiai Európa-koncepciók a századok folyamán csaknem mindig *dualizmusokba*, jól meghatározott *ellentétpárokba* rendeződnek. S az áttekintést érdemes ennek mentén elvégezni.

Mielőtt azonban sort kerítenénk erre, röviden utalni kell egy fogalom-párra, amely *Európa* és a *Nyugat* viszonyára vonatkozik. Mennyiben tekinthető szinonimának a két szó? Ha közvetlenül nézzük, mindkét terminusnak van egy konkrét *földrajzi*, illetve *csillagászati* alapjelentése, ám jelen esetben

a Nyugat képes leoldódni Európáról

már ez a jelentés is erőteljes *dinamizálásra* szorul. A Nyugat esetében ez minden további nélkül belátható, hiszen olyan, hogy „Nyugat”, nem létezik *sziderális* értelemben; mindig az illető személy szempontjából nézve tekinthető „nyugatnak” az, ami tőle egy meghatározott *irányban* helyezkedik el. Így nézve egy kaliforniai joggal tekintheti Japánt vagy Kínát hozzá képest „nyugatnak”. *Történeti-kulturális* szempontból viszont ma már általánosan elfogadott, hogy egyes területeket, mint például Új-Zéland, Ausztrália vagy Japán, a „nyugati világ”-hoz sorolnak (Kínát viszont nem).⁵ A Nyugat tehát *képes* leoldódni Európáról és vándorútra kelni.

Hasonló a helyzet az „Európa” megnevezés esetében is. A Nyugat képes „kinőni” Európából, ám olykor Európa is képes levetni magáról a Nyugat burkát; így például a Bizánci Birodalom fennhatósága alá kerülő Balkán-félsziget a Frank Birodalom számára már nem számított Európának – így nem is tartozott a Nyugathoz –, pár évszázaddal később azonban a bizánci uralkodók

3 ROUGEMONT: *I. m.*, XII.

4 Hagen SCHULZE: *Europa als historische Idee = Europa-Philosophie*, szerk. Werner STEGMAIER, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2000, 2.

5 Sőt a helyzet odajutott, hogy napjaink posztmodern geográfiája ma már minden blokkyszerű elnevezést elutasít: „meg kell találnunk annak módját, hogy egymással össze nem függő »régiokat« vizualizáljunk, amelyek a rácsok, szigetek, üres gyűrűk vagy egyenesen a színes foltokból álló takaró (*patchwork*) térbeli formáit öltik magukra” (Martin W. LEWIS – Karen E. WIGEN: *The Myth of Continents. A Critique of Meta-geography*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1997, 200).

ugyanezeket a balkáni területeket – szemben a kis-ázsiai vagy közel-keleti terítóriumokkal – hangsúlyosan *európainak* tekintették.⁶

A most tárgyalt filozófusok e szempontból is tarka képet mutatnak. A felvilágosodás gondolkodói számára a Nyugat terminusként nemigen létezett. Husserlnél és Ortégánál „Európa” és a „Nyugat” gyakorlatilag szinonimaként szerepelt, ekként értem én is az alábbiakban. Spengler és Heidegger viszont igen éles különbséget tett közöttük, erre később még kitérek.

EURÓPA FILOZÓFIAI ELLENTÉTEI I.

Első ellentétpár: felvilágosodás–romantika. E helyütt csak a főbb pontok kiemelésére szorítkozok, melyek felbukkannak napjaink vitáiban is. A *felvilágosodás* főbb elemei a következők. *Európa mint fény-szimbólum; ez a fény az ész fénye,* ennek kell beragyognia Európát csakúgy, mint az egész földkerekséget. *Európa mint egység;* ez a gondolat a felvilágosodás szinte valamennyi képviselőjénél szerepel. *Európa-központúság;* ez a felfogás éppannyira magában foglalja az egész Föld birtoktárgyként való felfogását, mint az *európai paternalista felsőbbrendűségnek* az egyetemes egyenlőség és testvériség csillogó sztaniolpapírjába csomagolt gondolatát. *Európa-központúság = francia központúság.* A rajongó álmodozás, utópikus lelkesültség és mérnöki precizitás fura keverékéből összeálló felvilágosodás Európa-képének természetesen már a felvilágosodás képviselői között is voltak kemény kritikussai, az átfogó bírálatot azonban majd csak az ellenirányzat, a *romantika* bontja ki; itt lelünk rá az első ellentétpár második tagjára.

Fölöttébb tanulságos, hogy a francia forradalom kifejlése során, amely voltaképp a felvilágosodás szellemi örökségét lett volna hivatott elterjeszteni Európában, hogyan csapnak át ellentétükbe az aufklérizmus magasztos eszméi. Az *egyetemesség* gondolatának forradalmi elterjesztése hívta életre a modern nemzeti érzés és öntudat adekvát formáját, a *nacionalizmust*. Az *egyenlőség* és a *testvériség* gondolata, amely az európai népek *békés együttélését* – sőt adott esetben az „örök békét” – lett volna hivatott létrehozni, a viszályok és a *háború* magvait ültette el szerte Európában. Aztán bekövetkezett – nem először és nem is utoljára – a *filozófia elaljasodása*. Robespierre-t 1794 februárjában még az a lelkesültség töltötte el, hogy „be akarjuk teljesíteni az emberiség sorsát, valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”, továbbá „azt akarjuk, hogy Franciaország legyen a világegyetem ékessége, s ha vérünkkel kell is megpecsételnünk munkánkat, legalább láthassuk az általános boldogság hajnalának első sugarait”.⁷ Öt esztendővel később, 1799 novemberében Novalis viszont már arról értekezik, hogy a filozófia a modern gondolkodásmód végterméke, képviselői pedig „fáradhatatlanul azon mesterkednek, hogy megtisztítsák a természetet, a földet, az emberi lelket és a tudományokat a poézistól – kiirtsák a szentnek még az írmagját is, szarkazmusukkal megkeserítsék minden magasztos esemény és személy emlékezetét, s megfosztván díszeitől, lecsupaszítsák a világot”.⁸ Íme, romantikus kritika formájában tisztán áll előttünk a világ varázstalanításának Max Weber által leírt programja.

Végül pedig ellentétbe fordult az *európai egység* ama fogalma is, mely oly drága volt a felvilágosodás képviselőinek, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt a romantika képviselői elvitatták a felvilágosodás-hívőktől azt a gondolatot, hogy Európa egysége csakis az *ész* által valósítható meg, vagyis hogy kizárólag *észegység* létezhet; Novalis, Franz von Baader, Friedrich von Schlegel és mások is azt mutatják ki, hogy e hön áhított egység már a középkorban is létezett, mégpedig nem az ész, hanem a *keresztény hit* alapján, tehát valódi *hitegység* volt. Az, hogy az utóbbiak egységfogalma számos illuzórikus vonást

6 Vö. J. G. A. POCK: *Some Europes in their History = The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*, szerk. Anthony PAGDEN, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2002, 60.

7 Maximilien de ROBESPIERRE: *A politikai erkölcs elveiről, melyeknek a köztársaság belpolitikáját kell irányítaniuk = A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, ford. LUDASSY Mária, Gondolat, Budapest, 1975, 642.

8 NOVALIS: *A kereszténység, avagy Európa = Elméletek az európai egységről. Válogatás az Európa-gondolat történetéből*, ford. HORVÁTH Géza, L'Harmattan, Budapest, 2002, 105–106.

Üdvösségarc – Sárkányölő
Szent György ábrázolása
a franciaországi Thann
Rajna-völgyi gótikus
stílusban épült
Collégiale Saint-Thiébaut
templomában (1516)
(Olivier Bacquet felvétele)

tartalmaz, vitathatatlan; mint ahogy vitathatatlan az is, hogy a felvilágosodás-pártiak egységfogalma úgyszintén bőségesen mutat illuzórikus vonásokat.

Másrészt a romantika újult erővel hozta felszínre a *sokszínűség*, Európa gazdag, értékes *sokféleségének* gondolatát, szemben a felvilágosodás egyneműsítésre irányuló törekvéseivel. Már e gondolatok – a keresztény vallás egységtérítő ereje, illetve az európai sokszínűség hangsúlyozása – is meggyőzően mutatják, hogy a jelenlegi uniós vitákon belül a szuverenista álláspont egyik fontos filozófiai forrását a romantikában találhatjuk meg, abban a romantikában, amelyet az Európában jelenleg uralkodó, haladáspárti *mainstream*-narratíva mindig is igyekezett háttérbe szorítani.

EURÓPA FILOZÓFIAI ELLENTÉTEI II.

Második ellentétpár: Hegel és Nietzsche. Őket illetően is tömören fogalmazunk. Hegel felfogása oly szélsőségesen *Európa-központú*, hogy ezzel még kortársai közül is kiemelkedik, pedig az Európa-centrikusság akkor még általánosan elfogadott vélemény volt.⁹ Ugyanakkor elmozdulás a felvilágosodáshoz képest, hogy úgy véli, a világtörténelem lezáró korszaka már nem Franciaországban teljesedik be, hanem az ún. „germán világban”. Abban is a felvilágosodás örököse Hegel, hogy a világtörténelem, melyben Európa kulcsszerepet játszik, szerinte nem más, mint az ész önmagára ébredésének és kiteljesedésének folyamata: „A világtörténetben minden ésszerűen ment végbe [...]. A világtörténet az ész képe és tette.”¹⁰ Az észuralom nem a lapos progresszió formájában épül ki, hanem *dialektikus közvetítések* sorozatában: „Az európai szellem elve ennélfogva az öntudatos ész, amelynek megvan az az önbizalma, hogy semmi sem lehet legyőzhetetlen korlát vele szemben, s amely tehát hozzányúl mindenhez, hogy benne jelenvalóvá legyen önmagának. Az európai szellem szembe helyezi magát a világgal, megszabadítja magát tőle, de ismét megszünteti ezt az ellentétet, visszaveszi mását, a sokfélélt magába, egyszerűségébe.”¹¹ Vagyis az ész kettős mozgása – egyrészt önmagától való *elidegenedése*, másrészt a világ ésszerűvé tételén át önmagához történő *visszatérése* – az, ami Hegel szerint megteremtí az európai ráció világhatalmát. Végül Hegel történetfilozófiájában Európa nemcsak a világtörténelem végét, hanem annak *végcélját* is jelenti: „a világtörténet keletről nyugatra megy; mert Európa teljességgel vége a világtörténetnek, Ázsia a kezdete”.¹² E szerint a világtörténelem olyan teleológiai sorba rendeződik, amelynek egyetlen eleme sem önmaga végett, hanem *e végcél végett* létezik. A világsszellem – Hegel történetfilozófiájában – Európában mutat önmagára, benne jut el önmaga végső értelméhez és igazságához.

Nietzsche annyiban tér el Hegeltől, hogy ő a történelem végcélját nem valamilyen *végeredményben* látja – legyen ez egyébként egy hosszú ideig terjedő folyamat vége –, hanem magában a *folyamatban*, pontosabban annak emberfeletti „kitüremkedéseiben”: „Nem, az *emberiség célja* nem a végben rejlik, hanem egyedül *legkiválóbb példányaiban*.”¹³ Erős a különbség közöttük Európa alaptonusának megítélésében is: Nietzsche a kortárs Európát olyan *válságban* lévő kontinensnek tekinti, melyet hosszú évszázadok alatt tönkretett a kereszténység, a liberalizmus, a nacionalizmus és a tömegdemokrácia. Ezt írja: „Egész európai kultúránk már régen évtizedről évtizedre fokozódó, gyötrelmes feszültséggel tart e katasztrófa felé: nyugtalanul, erőszakosan és rohamosan: akár az áradat, amely a véget akarja, a vég felé tör, amely már nem akar észre térni, mert retteg attól, hogy emlékezzék.”¹⁴ Nem más ez, mint a *nihilizmus* korszakának eljövetele, melynek idejét ugyanezen feljegyzés elején az eljövendő két évszázadra, vagyis a 20. és a 21. századra teszi. Bár Nietzsche feljegyzését bő fél évszázad választja csak el Hegel összegzésétől, Európa megítélését illetően szinte csillagtéri távolságban állnak egymástól. Az *európai egység* követelése oly hangerővel jelenik meg nála, melynek hallatán még egy mai föderalista is csettintene: „Európa eggyé akar lenni.”¹⁵ E célból meg kell szabadulni a *nacionalizmustól*, „amelyet a nemzet-téboly rakott és még mindig rak Európa népei közé”.¹⁶

a szuverenista
álláspont filozófiai
forrását a romantikában
találhatjuk meg

9 Ez strukturálisan már abban a külsődleges szempontban is kifejeződik, hogy a világtörténelem menetének négy világából (keleti, görög, római, germán) három kifejezetten európai. Vö. ezzel kapcsolatban Arsenio GINZO tanulmányát: *En torno a la concepción hegeliana de Europa*, LOGOS – Anales del Seminario de Metafísica 2005/38., 31.

10 Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 18, 22.

11 Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *A szellem filozófiája*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1968, 63–64.

12 HEGEL: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, 192.

13 Friedrich NIETZSCHE: *A történelem hasznáról és káráról*, fordította TATÁR György, Akadémiai, Budapest, 1989, 85.

14 Friedrich NIETZSCHE: *A hatalom akarása*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Cartaphilus, Budapest, 2002, 9.

15 Friedrich NIETZSCHE: *Túl jön és roszon*, ford. TATÁR György, Műszaki és Jogi, Budapest, 2000, 256§, 122.

16 Uo.

A „jó európaiak”, akik közé Nietzsche saját magát is számítja, e nemzetek fölötti európai egység hírvivői, sőt előmozdítói. Ám Nietzsche eme víziója nem a liberális demokrácia szellemében fogant, épp ellenkezőleg, az akaratgyengeségben és krónikus demokrácia-túltengésben szenvedő európaiak gyógykúrájának fontos eszközéül szánta, hogy az európai demokrácia romjain olyan új, uralkodásra temett elit szülessen meg, mely az egész földkerekséget képes az uralma alá hajtani; az „európai probléma” megoldását tehát az „Európán uralkodó új kaszt kitenyésztése” jelenti.¹⁷ S ebben az értelemben magasztalja olykor Napóleont, „aki egy Európát akart, amint tudjuk, és ezt a föld úrnőjévé akarta tenni”.¹⁸ Furcsa öltözékben köszön vissza itt az a kőkemény Európa-központúság, amely Hegelt is jellemezte, s ez újabb közös metszéspont kettejük felfogásában, de ennek intenciója már egészen más: nem a *hűvös racionalitás* uralmát jelenti, hanem a *szenvedélyes akaratét*, a diadalra törő *hatalom akarását*, amelynek „új, Európán uralkodó kasztja” „évezredekre szóló célokat tud kitűzni”.¹⁹

EURÓPA FILOZÓFIAI ELLENTÉTEI III.

Harmadik ellentétpár: Spengler és Ortega y Gasset. Talán meglepőnek tűnhet, hogy erre a két gondolkodóra, akiket – Julien Bendával és Keyserling gróffal együtt – gyakran a „válságfilozófusok” címszó alatt szokás tárgyalni, most úgy tekintünk, mint egy ellentétpár tagjaira. Pedig e következtetésre kell jutni, ha kettejük Nyugat-, illetve Európa-felfogását egymás mellé tesszük. Akár úgy is lehetne fogalmazni, hogy Európa dolgában Ortega a spengleri pesszimista látásmód pozitív korrektívumának tekinthető.

Ami Spenglert illeti, alapgondolatai – Európa vonatkozásában is – *A Nyugat alkonya* című nagy hatást kiváltó művében fogalmazódnak meg. Mint ismert, e műben Spengler az egyes kultúrákat teszi a történelem legvégső és legfőbb alkotórészeivé. Azzal a kultúrával kapcsolatban, amelyben jelenleg is létezünk, Spengler három megnevezést is használ: „fausti”, „Nyugat” és „Európa”. Kérdés, miképpen tisztázza ezek viszonyát. A „fausti” kultúra elnevezés lényegi tartalmi

az „Európa” terminusnak
szellemi-kulturális
» » jelentése van

indikációkat foglal magában, ezekre rögtön kitérek. A másik két megnevezés közül pedig egyértelműen a „Nyugat” terminusa mellett áll ki, az „Európa” fogalom történetfilozófiai használatát viszont határozottan elutasítja: „Az »Európa« szót törölni kell a történelemből. Az »európai« mint történelmi típus nem létezik. [...] »Kelet« és »Nyugat« valódi történelmi tartalmat hordozó fogalmak, »Európa«

ezzel szemben üresen kongó megnevezés.”²⁰ Spengler jó érzékkel tapint rá arra, hogy a „Nyugat” kifejezés kultúrfilozófiai értelemben sokkal dinamikusabb, mint a súlyos földrajzi alapjelentést magában hordozó Európa-fogalom. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy az „Európa” terminusnak van egy szellemi-kulturális jelentése is. Sokan felhívták a figyelmet erre, többek között Paul Valéry is.²¹ Az oka ennek valószínűleg az lehet, hogy – a kultúrák monadisztikus felfogásának értelmében – a fausti kultúrát jobban le tudta választani az európai antikvitás és korai középkor korszakairól.

A fausti kultúrát – a többihez hasonlóan – szintén egy ősjelenség alapozza meg és hatja át; ez pedig, Nietzsche kifejezését használva, *a távolság pátosza*, *a tér uralni akarása*, a messzeség legyőzésére, meghódítására való folytonos törekvés. Ez jellemző rá – s ez teszi ki a nyugati kultúra lényegét – a normann hódításoktól, a keresztes hadjáratoktól és a gótika kialakulásától kezdve, a modern tűzfegyverek és a könyvnyomtatás, valamint a több hullámban végbé-

17 NIETZSCHE: *Túl jön és roszon*, 251§, 118.

18 Friedrich NIETZSCHE: *A vidám tudomány*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap, Budapest, 1997, 362§, 288.

19 NIETZSCHE: *Túl jön és roszon*, 208§, 87.

20 Oswald SPENGLER: *A Nyugat alkonya*, I., ford. JUHÁSZ Anikó – CSEJTEI Dezső, Noran Libro, Budapest, 2011, 36.

21 Valéry híres megfogalmazása a következőképpen hangzik: „Megtartja-e Európa minden téren való fel-sőbbiségét? Azzá válik-e Európa, ami a valóságban, vagyis: az ázsiai kontinensnek egy kis kiugró fokává? Vagy pedig megmarad-e annak, aminek látszik, vagyis: a világ értékes részének, a földkerekség gyöngyének, egy hatalmas test agyvelejének?” Paul VALÉRY: *A szellem válsága* = Uő.: *Változatok*, ford. STRÉM Géza, Révai Világkönyvtár, Budapest, é. n., 16–17.

menő gyarmatosítás létrejöttén át egészen a kozmikus és a cybertér napjainkban is folyó meghódításával bezárólag. A tér meghódítása korábban a *belső*, lelki-spirituális tér birtokba vételét éppúgy jelentette, mint a szimbolikus és szakrális terekét, ám a kultúra későbbi, hanyatló, civilizációs szakaszában ez már egyértelműen csak *külső* expanzió. Eljön tehát a *Nyugat* – részleteiben itt nem tárgyalható – *alkonya*, amely, Spengler jövődöleése szerint, „majd a következő évezred első évszázadaiban következik be”. Ennek fő okát viszont itt még nem valamilyen külső népvándorlásban látja; úgy véli, hogy alapvetően a lehetőségek fokozatos beteljesülése következtében előálló „belső leépülés” idézi elő.²² A fausti (európai) kultúrát – civilizációként – jelenkorában és a következő évtizedekben e hanyatlás hatja át, melynek végkifejlete nem akadályozható meg, hiszen az sorsszerű, organikus szükségszerűség.

Spengler Európa-, illetve Nyugat-képének megformálódása azonban nem zárult le A *Nyugat alkonya*-val, a későbbiekben új vonásokkal gazdagodott. Az egyik ilyen elem az 1919-ben megjelent *Poroszság és szocializmus* című írásában található. Fő újdonsága a jelzett vonatkozásban az, hogy megbontja az európai-fausti kultúra mindazideig egységesen tárgyalt képződményét. Mi több, a belső megosztottságot kifejezetten kultúrmorfológiai alaptényezővé avatja: „mind-egyik kultúra lelkiisége *egyetlen, ámbár gyógyíthatatlan* meghasonlottságban szenved”.²³ E meghasonlottság tartalmilag két elv között feszül, egyfelől ott van az angolok által képviselt *liberális kapitalista* berendezkedés, melynek fő tétele az *egyéni szabadság* minden állami kötöttségtől eloldott, lehetőség szerint maximális biztosítása, másfelől szemben áll ezzel a poroszság által képviselt sajátos *szocializmus*, mely a szabadságot a közösségi-állami felsőbbbség iránti lojalitásban, odaadásban, a közérdeket *szolgáló szabadságban* tartja elképzelhetőnek. Spengler a nyugati, fausti civilizáció jövőjét annak alapján ítéli meg, hogy a két elv közül Európában melyik fog érvényesülni. S ha az Európai Unió jelenlegi morális állapotát vesszük szemügyre, akkor megállapítható, hogy nem ártana, ha az ultraliberális értékek – az egyéni szabadság mindenek fölötti érvényesítése, a jogok korlátlan biztosítása, a határtalan hedonizmus kiélése stb. – mellett legalább ekkora súllyal szerepelnének olyan „poroszos” értékek is, mint a kötelesség, a fegyelem, a tekintélytiszteltet, az áldozathozatal stb.

Még ennél is fontosabb tényező azonban az, aminek teljes kifejtésére majd csak Spengler utolsó jelentős művében (*A döntés évei*, 1933) kerül sor. E művében a kultúrából a civilizációba való átmenet és kibontakozás folyamatát – egyszerűsmind a nyugati (európai) kultúra pusztulását – már átfogó politika-filozófiai áttekintés keretein belül fejt ki. Megítélése szerint az utóbbi 250 esztendőben Európában egy egységes és folyamatos *világforradalom* zajlik, ennek nyitányát a tradicionális társadalommal radikálisan leszámolni akaró felvilágosodás jelenti; e liberális indíttatású mozgalom szükségképpen torkollott előbb a jakobinus, később pedig a bolsevik diktatúrába. S látnoki módon jelenti ki: „E világforradalom azonban nem ért véget. Tovább tart majd, mint a mostani évszázad közepe, talán még a századvégénél is tovább.”²⁴ Napjainkban, Spengler kijelentése után csaknem száz évvel – a multikulturalizmus, a tömeges bevándoroltatás, a politikai korrektség, a genderideológia és a közvetlen erőszak újramegjelenésének formáiban – tanúi lehetünk e folyamat folytatódásának, melynek immár bevallott célja a valaha volt, klasszikus Európa elpusztítása.

Spengler meglátása szerint ez a több mint 250 éve folyamatosan tartó, kultúrapusztító „világforradalom” két részből tevődik össze. Van olyan összetevője, amely *alulról* jön. E tendencia időben korábban lépett fel a másikonál, és Európában az *osztályharc* formáját öltötte magára. S amit e vonulat a jelzett időszak alatt elért – elsősorban az „emancipáció” hangzatos jelszavától vezérelve –, az a maga végeredményét tekintve egy borzalmas, masszaszerű képződmény, egy mindent nivelláló *tömegtársadalom* létrejötte, amelyben „egy a nyáj, és sehol

Európában folyamatos világforradalom zajlik

22 SPENGLER: *A Nyugat alkonya*, I., 161.

23 Oswald SPENGLER: *Poroszság és szocializmus* = Uő.: *Válságok árnyékában. Filozófiai írások*, ford. CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó, Noran Libro, Budapest, 2013, 30.

24 Oswald SPENGLER: *A döntés évei* = Uő.: *Válságok árnyékában*, 290.

a pásztor”.²⁵ Spengler – elsősorban az I. világháború következményeinek felmérése során, amikor Európa szívét korábban soha nem tapasztalt módon és százezres nagyságrendben árasztották el idegen etnikumok – éles szemmel érzékel egy másik, *kívülről* jövő vonulatot is, annak első jeleit; a korabeli nyelvhasználatához igazodva ő ezt a *színesek* világforradalmának nevezte. Vagyis rádöbrent arra, hogy az osztályharc mellett fokozatosan megjelenik majd a színén a különböző *etnikumok*, a *rasszok*²⁶ harca is; ennek tétje pedig az, hogy a nem-európai etnikumok, népcsoportok meg tudják-e roppantani azt a (fausti) kultúrát, amelyet, rassz-szempontból nézve, tagadhatatlanul az európai fehér ember teremtett meg. „A nagy történeti kérdés az, hogy sikerül-e megdönteni a nagy fehér hatalmakat, vagy sem. S e kérdés körül megformálódott az elhatározás nyomós egysége.”²⁷ Azon folyamatok, melyek jelenleg Európában zajlanak (az őshonos európai lakosság demográfiai mélyrepülése és előregedése, idegen etnikumok tömeges bevándoroltatása, harsány multikulturalizmus, a hagyományos közösségek felbomlasztása, a technikai ismeretek átadása idegeneknek stb.), a korábbi spengleri jóslatok beteljesüléseként is értelmezhetők.

S e részleteket még tovább szöve veti fel a végső kérdést: „mi lesz, ha egy szép napon egyesül az osztályharc és a rasszok harca, hogy aztán így vessenek véget a fehér világnak?”²⁸ Azt mondhatjuk, hogy a jelenkori Európa (vagyis annak nyugati fele) valóságos kísérleti laboratóriuma eme egyesülésnek, s az őshonos európai polgár akár még kíváncsian is várhatná ennek végkimenetelét, ha nem épp az ő bőrére menne a vásár.

Ortega Európa-képe, röviden ábrázolva,²⁹ jelentősen különbözik Spenglerétől. Számára – mint az egyik európai félperiféria szülöttjének – mindig is etalonnak számított Európa. Munkássága során nem kevesebb, mint *három* Európa-konceptiót vázolt fel. A legkorábbi ezek közül az *Elmélkedések a Don Quijótéről* című művében lelhető fel, amely az I. világháború kitörése előtt pontosan egy héttel jelent meg, s ez tulajdonképpen a *régiók Európájának* egyik korai megfogalmazása. Ennek értelmében Európa – jellegzetesen déli nézőpontból

kiindulva – voltaképpen két részből, egy északi-germán, valamint egy déli-mediterrán részből tevődik össze. Ortega itt ügyesen elkerüli, hogy mondanivalója belekerüljön a centrum-periféria dualizmusba, hiszen ebben az esetben rögvest alárendelt helyzetbe kerülne a spanyol dél. Inkább azt emeli ki – mégpedig egyedülálló módon a fenomenológia módszerére támaszkodva –, hogy a teljeskörű európai létezéshez a tiszta fogalmiságra támaszkodó

germán létezmódra éppúgy szükség van, mint ahogy az erőteljesen szenzualista, impresszionista *mediterrán* világra; vagyis a megoldás nem az, hogy az egyik oldalt elhagyják a másik javára, hanem az *integráció*: „Én pedig semmiféle elhagyást nem javaslok, hanem annak szöges ellentétét: az integrációt”.³⁰ Ortega észak-dél alapú és a centrum-periféria megközelítést elutasító tárgyalásmódja termékeny kiindulópont lehet a nyugat-kelet relációban gondolkodó közép- és kelet-európai értelmiség számára is.

Ortega y Gasset második Európa-konceptiója fölé, mely messze a leghíresebb a három közül, nyugodtan odatehetjük a *föderális Európa* címszót. Ennek kifejtése leghíresebb könyvében, *A tömegek lázadásában* történik meg (1930). E műben áll legélesebben szemben Spenglerrel. Bár a kötet legnagyobb részét kétségkívül a korabeli Európa válságjelenségeinek leírása és mélyreható elemzése teszi ki, a könyv végső üzenete azonban mégiscsak e válság *meghaladásának* lehetőségéről szól. Ez pedig nem lenne más, mint az akkortájt nagy népsze-

25 Friedrich NIETZSCHE: *Így szólt Zarathustra*, ford. KURDI Imre, Osiris, Budapest, 2000, 23.

26 SPENGLER a „rassz” kifejezést nem biológiai-zoológiai értelemben használta, hanem egy bizonyos emberi kvalitás megnevezésére, vö. *A döntés évei*, 322.

27 *Uo.*, 317.

28 *Uo.*, 324.

29 A téma részletesebb kifejtése megtalálható José Ortega y Gasset *Elmélkedések Európáról* című kötetének utószavában: CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó: *Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai* = JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *Elmélkedések Európáról*, ford. CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007, 99–122.

30 JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *Elmélkedések a Don Quijótéről*, ford. CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó, Nagyvilág, Budapest, 2002, 142.

Ortega kiindulópont a közép-európai értelmiség számára

rűségnek örvendő –s Aristide Briand akkori francia külügyminiszter által is vallott – *Európai Egyesült Államok* megteremtése. Ortega e tervet nem üres politikai fikcióként tárgyalja, hanem olyan lehetőségnek látja, amelynek számos vonása – az eszmék, normák, hiedelmek, értékek, szokások stb. szintjén – már évszázadok óta létezik. „Míg egy földdarabon csatáztak az ellenséggel, száz más helyütt kereskedtek vele, s eszméket, műformákat, hitelveket cseréltek” – írja.³¹ Megítélése szerint e közös történelmi és kulturális tér az, ami nagy esélyt

biztosít a kontinens gazdasági és politikai egyesítése számára, s amelynek közép-pontjában ekkor a nemzeti keretek meghaladása állt. Ortega 1930-ban, a gazdasági világválság idején csakis az Európai Egyesült Államok megteremtésében látja azt az utat, amely a holnap, az alkotásteljes jövő új dimenzióját nyitná meg az európai ember számára, s nem csupán a gazdasági, hanem a sokkal tágabb értelemben vett válságból való kilábaláshoz is. E ponton azonban észrevehető tévovázást tapasztalunk könyvében. Egyrészt tagadhatatlanul áthatja az új, kontinentális egység megteremtése iránt érzett lelkesedés – „csak az élénkíti meg ismét Európa szívverését, ha eltökéljük, hogy a földrész népeiből egyetlen nagy nemzetet hozunk létre” –, ugyanakkor, talán megsejtve e feladat kivitelezhetőségének nehézségeit, negatívumait, azt is hozzáteszi, hogy „az elképzelt európai szupernemzetben nem tűnhet el, nem szabad eltűnnie a sokféleségnek”.³² S valószínű, hogy az európai nemzeti mivolt gyors elparentálásának mások által való kritizálása késztethette arra, hogy hét évvel később, a jelzett mű franciákhoz írt

Önvédelem – Charles de Steuben:
A Poitiers-i csata (1837)
(Wikimedia Commons)

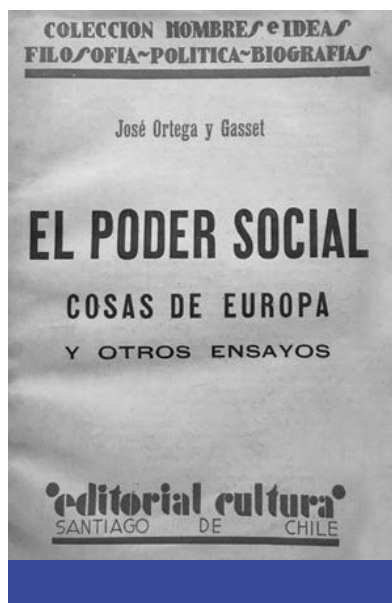
31 JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *A tömegek lázadása*, ford. SCHOLZ László, Nagyvilág, Budapest, 2003, 204.

32 *Uo.*, 208, 207.

előszavában már visszafogottan fogalmazzon: „Esztelenség egyetlen kártyára, egyetlen embertípusra, egyetlen »helyzetre« feltenni a földrész életét. Mindmáig ennek elkerülése volt Európa titkos megoldása.”³³ S ha most az Európai Unió vezető hatalmainak politikájára vetünk egy pillantást, azt látjuk, hogy – a médiával, a George Soros által finanszírozott szervezetekkel karöltve – épp az említett „esztelenséget” készülnek elkövetni.

S épp ezen – a nemzeti sokféleség és az európai egység közötti egyensúly megteremtésére irányuló – gondolat hatja át az Európáról szóló *harmadik* koncepcióját; ezt pedig *duális Európa* elnevezéssel illethetjük. E felfogás lényegi üzenetét egy előadásban foglalta össze, s azon sorozat keretében hangzott el, melyet Nyugat-Berlinben hoztak létre 1949-ben *Freie Universität* (Szabadegyetem) elnevezéssel. Innen származik az idézet: „Minden egyes nép, melyhez önök, én, a franciák, a britek stb. tartoznak, történelme folyamán állandóan e kettős életformát élte; az egyik élet a többi néppel közös európai alaplathoz kötődik, a másik pedig az a saját, megkülönböztetett élete, melyet ő húzott rá erre az alapzatra.”³⁴ Érdemes figyelni a szóhasználat megváltozott topológiájára: az európai egység ekkor már nem a tetőzet, a boltozat, amelynek megteremtése küszöbön áll, hanem kifejezetten az az alapzat, amelyen a kontinens sokfélesége tenyészik.

Ortega végső szava az „Európa-kérdésben” pontosan ez: a korábban már mások által is felvetett *egyensúly* gondolata. Egyedül ez biztosíthatja a kontinens népeinek tartós együttélését: „az egyensúly vagy az erőegyensúly olyan valóság, amely a sokféleségen alapul. Ha elveszne ez a sokféleség, eltűnne a dinamikus egység is. Európa valóban méhraj: sok méh, mely együtt repül.”³⁵ E dinamikus egyensúly biztosítása ugyanakkor előfeltételét is képezheti a további fejlődésnek. Ortega, emigránsként, a II. világháború pusztításait látva, kénytelen konstatálni, hogy a kontinens egyfajta „szürkületi zónába” került; ugyanakkor veleszületett optimizmusa mégiscsak azt mondhatja vele, hogy e szürkület – Spengler felfogásával ellentétben – nem az alkony, hanem egy közeledő *virradat*, az új, felszüremlő reményeket sejtető *napfelkelte* előjele.

José Ortega y Gasset:
A társadalmi hatalom.
Európai ügyek
és más esszék (1937)

EURÓPA FILOZÓFIAI ELLENTÉTEI IV.

Negyedik ellentétpár: Husserl és Heidegger. Nincs kétség afelől, hogy a 20. században e két – egymással számos vonatkozásban ellentétben álló – gondolkodónál fogalmazódik meg legmagasabb szinten az európai (nyugati) létezés *értelme*.³⁶ Ők ketten nemcsak abban alkottak nagyot, hogy minden korábbi gondolkodónál hangsúlyosabban kérdeztek rá az európai létezőmód *végki-fejletére*, végső *kimenetelére*, hanem főként abban, hogy reflektorfénybe állították annak *végértelmét*, *mivégettjét* is, legyen az akár egy újfajta *értelmebeteljesülés*, mint Husserl esetében, akár pedig radikális *értelme-fogyatkozás*, a világ elsötétülése, mint Heideggernél.

Husserl írásaiból világosan kivehető a kortárs európai válság okán érzett őszinte aggodalom; s ezt nem pusztán gazdasági, politikai vagy éppenséggel ideológiai szinten fogta fel, hanem sokkal mélyebben: az európai létezés mélyrétegeiben uralkodó problémaként. Épp ezért merült fel benne a gondolat, hogy újra kell gondolni az európai létezés célját, értelmét, újból vizsgálat tárgyává kell tenni annak történeti teleológiáját. Egyik bécsi, 1935-ben tartott előadásában épp ezért hangsúlyozza, hogy e művében szándéka szerint kifejti „az európai emberiség történetfilozófiai eszméjét (illetve teleológiai értelmét)”³⁷

³³ Uo., 24.

³⁴ ORTEGA Y GASSET: *Elmélkedések Európáról*, 21.

³⁵ Uo., 54.

³⁶ Ezért is, s nemcsak helyszúke miatt mellőzöm más, kisebb jelentőségű gondolkodók (Jaspers, Patočka, Derrida, Habermas stb.) Európa-képének taglalását.

³⁷ Edmund HUSSERL: *Az európai emberiség válsága és a filozófia* = Edmund HUSSERL *Válogatott tanulmányai*, ford. BARÁNSZKY JÓB László, Gondolat, Budapest, 1972, 323. (Az innen vett hivatkozások oldalszámait a továbbiakban a szöveg közbeni zárójelben és EEV rövidítéssel adom meg.)

Husserl mondanivalója a következő. 1) Európa hosszú idő óta az emberi létezés kitüntetett, semmi mással össze nem cserélhető terepét jelenti. 2) Ennek születési ideje és helye pontosan megadható: a Kr. e. 7–6. századi Görögország, s egyenlő a *filozófia* világra jövetelével. Ezt nevezi Husserl „a szellemi Európa ősfenomenjének” (EEV, 322–323). Ekkor alakul ki ama radikálisan új szellemi beállítódás, amely az egyetemes, mindenki számára elfogadható és elfogadandó racionalitás gondolatára épül. 3) Az európai történeti-szellemi fejlődés egésze voltaképpen nem más, mint az egyetemes érvényű, racionalis tudományosság kihordása. Az e projekt megvalósításán dolgozó emberiség „történelmi életét az ész eszméiből, végtelen feladatokból szabadon alakítva akarja élni, és csupán így tud élni” (EEV, 329). 4) E racionalis projektum megvalósítása során az ember „új emberré válik”, kialakul egy „különös emberiség”, mely magasan a nemzeti létezés szintje fölött áll, korábban soha nem látott nemzetkefelettséget valósít meg. 5) A *krízis*: ezzel kapcsolatban Elisabeth Ströker azt írja, hogy a krízis jelei „egyáltalán nem magukon a tudományokon belül mutatkoznak meg, hanem azok életjelentőségének fenyegető elvesztésében”.³⁸ A neves Husserl-szakértőnek e ponton csak részben van igaza: ugyanis bécsi előadásában maga Husserl jelentette ki, hogy „az európai krízis a magát megtévesztő racionalizmusban gyökerezik” (EEV, 353). Vagyis Husserl a válság alapját az újkor századai során megformálódó – s általa Galilei nevével fémjelzett – tudományos racionalizmus egyoldalúságában látta, mely a tudományok matematizálásával véglegesen levált a közvetlen emberi életvilágról. Kialakult egy abszolút objektivitásra törekvő „naiv” racionalizmus, amely – objektivizmusként, naturalizmusként – a szellemi világot is a maga uralma alá akarja hajtani. E racionalizmus, amelyet Husserl „értelmelemellenes racionalizmusnak” (EEV, 365) nevezett, a felvilágosodás idején érte el csúcspontját. 6) A *megoldás*: a krízisből való kilábalást – s ily módon Európa „meggyógyulását” – Husserl nem a racionalizmus elutasításában, hanem épp annak tiszta formára hozásában látja, ennek középpontjában a transzcendentális fenomenológia *abszolút szubjektivitása*, az abszolút ész-énből kiinduló világkonstitúció áll. Végző önmegértéssé válva és immár nem csupán a tudományok, hanem az emberi életvilág lényegi struktúráját, annak konstansait, invarianciáit is feltárva a filozófia így teszi lehetővé az „apodiktikus életet”,³⁹ a feltétlen felelősség alapján nyugvó emberi létezést, mely szavatolja „a végtelen ész-célok történelmi teleológiáján” (EEV, 366) alapuló európai létezésmodot.

Husserl nagyívú Európa-koncepciójának *kritikáját* is csak röviden, pontokba szedve végzem el. 1) Husserl szerint a filozófus életcélja az „egyetemes tudomány a világról, egyetemes, végérvényes tudás”.⁴⁰ Meglátásom szerint a filozófia végső célja ennek épp az ellenkezője: a dolgok és a világ *kérdéssé* tétele, az abszolút, eleven *bizonytalanság* elérése, minden bizonyosság felfüggesztése, nem csupán a *doxa* (vélekedés), hanem az *episztémé* (igaz tudás) szintjén is. 2) A fő probléma: Husserl helyesen látja az alapvetően racionalizmusra épülő európai kultúra ellentmondásait, egyoldalúságait, de ezt egy túlzásba vitt, még feszesebb, „rettenetes” racionalizmus segítségével próbálja meg orvosolni. Figyeljük meg: a transzcendentális fenomenológia vizsgálati mezőjébe állított életvilág esetében sem *magáról az életvilágról* van szó annak közvetlen valóságában, hanem lényegi struktúráinak, invarianciáinak stb. elemzéséről. Így még a legmegfeszítettebb észmunka segítségével sem jutunk el soha ahhoz, amit az emberi létezés közvetlen valósága, elsődleges adottsága jelent. 3) S erre az ultraracionalis alapadottságra épül rá egy olyan elvárásrendszer, amely a – feltehetően kanti eredetű – „végtelen feladat”, szakadatlan tevékenység és más hasonló, bombasztikus kifejezés formájában tulajdonképp a meghatározatlanságba kifutó, teljesíthetetlen, merő idealizmus álcájaként ölt formát. 4) Az olyan kifejezések, mint „új ember”, „különös emberiség” stb. olybá tűnnek, mintha egy transzcendentál-fenomenológiai munkaprogramban jelenítenék

38 Elisabeth STRÖKER: *Krise der europäischen Wissenschaften als Krise der Kultur: Husserls Europa-Gedanke in seinem Spätwerk* = *Europa-Philosophie*, 132.

39 Edmund HUSSERL: *Az európai tudományok válsága*, I., ford. ULLMANN Tamás, Atlantisz, Budapest, 1998, 330. 40 Uo., 323.

meg a „forradalmi élcsapat” máshonnan már jól ismert valóságát. 5) Husserl több kitétele vaskos Európa-centrizmusról tanúskodik; így például az a megfogalmazás, mely szerint „a filozófiának az európai emberiségben belül úgy kell ellátnia a maga funkcióját, mintha az egész emberiség legfőbb bírása lenne” (EVV, 352). Hasonlóképpen vitathatók – még ha tisztán filozófiai szempontból érthetőek is – Husserlnek azon megjegyzései, melyek az európai éthosz tiszta nemzetfölöttiségét és minden nemzeti korlát meghaladását emelik ki. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy Husserl az európai válság fő okává sohasem a *nacionalizmust*, hanem mindig is a *racionalizmust* tette meg. 6) Végül bíráló tárgyává tehető Husserlnek az a történetfilozófiai konstrukciója is, melyben – a „végtelen feladat” eszméjét a középpontba helyezve – uralkodó pozícióba kerül a *jövő*. E konstrukcióban a „történeti” mindig csak a kigyó levedlett bőre, tehát olyasmi, ami le- és elvethető; afféle véges korlát. Ezzel szemben az igazi – „európai” – teleológiai ész mindig az jelenti, ami *túl van* a lehántható történeti kéréken; ezért a történetinek ilyesfajta használata, amely nem vet számot a hagyomány és örökség formájában létező múlt dimenziójával, a lehető legnagyobb mértékben *antihistorikus*.

Heidegger Európa-képe nemcsak korrelációs viszonyban áll Husserlével, hanem lényegi korrektívuma is annak. Kettejük szoros összekapcsolódásának már külsőlegesen is megmutatkozó vonása, hogy az Európa-problematikát mindketten – Husserl 1935 májusában Bécsben tartott előadásában, Heidegger pedig 1936. április 8-án Rómában tartott előadásában – egy határozott vagy-vagy kettősségbe illesztik. Érdekes egymás mellé tenni a két passzust:

Husserl

„Az európai lét krízisének csak két ki vezető útja van: Európa vagy elpusztul, mert elidegenedik életének racionális értelmétől és szellemellenességbe, barbárságba hanyatlik, vagy újjászületik a filozófia szelleméből az ész a naturalizmust végképp leküzdő heroizmusa által.” (EVV, 366)

Heidegger

„Történeti létezésünk felfokozott szorongattatással és világossággal tapasztalja, hogy jövője Európa megmentésének vagy elpusztításának pusztja »vagy-vagy«-ával egyenértékű. A megmentés lehetősége azonban két dolgot követel meg: 1. Az európai népek megóvását az ázsiaiaktól. 2. Saját gyökértelenségünk és felapórozottságunk legyőzését.”⁴¹

Heideggernél – Spenglerhez hasonlóan – szintén elválík egymástól Európa és a Nyugat. Gasché megjegyzi, hogy olyan kifejezések, mint „Nyugat” vagy „Európa”, Heideggernél nem földrajzi vagy geopolitikai entitások, hanem *időbeli* képződmények, a léttörténet *korszakai*.⁴² S ebben az értelemben lehet arról beszélni, hogy *Európa eredendően a Nyugat volt*, ám erről az idők során *levált*. Valósággal mellbevágó a kérdés, amellyel Hölderlinről szóló elemzésében találkozhatunk: „Létezik még a nyugati [*das Abendländische*]? Európa lett belőle. S ennek technikai-ipari uralmi köre már az egész földkerekséget beborította.”⁴³ S ebből az következik, hogy Európa – ha egyáltalán – csak akkor válhat ismét Nyugattá, ha kritikusan viszonyul mindahhoz, amivé lett, és újból fogékony lesz önnön kezdetének nagysága iránt, amelyet elfeledett.

Heidegger Európa-képét – messzemenően leegyszerűsítve és Husserl felfogásával egybevetve – három lépésben bontjuk ki: az *eredet*, a *folymat* és a *végértelem* fázisaiban.

Eredet. Husserl és Heidegger gondolkodása abban kétségtelenül megegyezik, hogy a nyugati (európai) létezés kezdetét, megnyílását a görögséghez vezetik vissza. Abban azonban már messzemenően eltérnek egymástól, hogy míg Husserl az eredetet a *logos*ban, a következetes tudományos gondolkodásban

41 Martin HEIDEGGER: *Europa und die deutsche Philosophie* = *Europa und die Philosophie*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1993, 31.

42 Rodolphe GASCHÉ: *Europe, or the Infinite Task*, Stanford University Press, Stanford, 2009 (elektronikus változat), 24.

43 Martin HEIDEGGER: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung* = Uő.: *Gesamtausgabe*, IV., Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1981, 176.

látja, addig Heidegger a *Lét* megmutatkozó, majd visszahúzódó feltárultságában. Erről a bonyolult kérdéskörrel most csak azt jegyzem meg, hogy a *Lét* feltűnése – mégpedig nemcsak pusztán időbeli kezdetként, hanem *eredetként* – olyan esemény, amely nem mögöttünk van a távoli múltban, hanem *előtünk*;⁴⁴ olyan horderejű esemény ez, melynek potenciálja még napjainkban is félelmetes erejű. A *Lét* gondolata nemcsak hogy idegen, hanem egyenesen hátborzongató, valami be- és átláthatatlan, hiszen máig nem tudjuk, mi lesz ennek a végső folyománya, „mi sül ki belőle”. E gondolat a *betörés* rendjéből való, *rejtélyes, rejtelmes*, mert *értelme rejtett*. S mégis, a Nyugat épp e hátborzongató gondolat jegyében fogant. Maga a *Lét* a Nyugat elfeledett kezdete.

Folyamat. E téren még jelentősebb a különbség Husserl és Heidegger között. Bármekkora jelentőséget tulajdonított is Husserl az európai tudományok újkortól kezdődő válságának, a tudományosság megerősödésének egész európai történetét mégis pozitív fejleménynek tartotta. Heidegger felfogása e vonatkozásban sokkalta komorabb, bár nem teljes mértékben az. Ő ugyanis az európai létezés kibontakozását – s egyben Európának a Nyugatról való leválását – a léttörténet szempontjából fokozatos *létfeledésként* fogta fel. Európa szinte már a *Lét* fel-fedésének pillanatában eltávolodott tőle, a *Létre* az elfedő feledés borult. Európa hanyatlása így nem valamilyen hajdani nagyság után következett be, ahogy Spengler állította, hanem *az eredet hanyatlása*. S e létfeledés, a *Létből* való „kiesés” következtében az európai ember *hontalanná* vált.

A létfeledés közelebbről azt jelenti, hogy az európai ember figyelme a *Lét* helyett egyre jobban a létezőkre irányult, azok körében sürgött-forgott, tett-vett. Azt hitte, hogy – homályosan érzett hontalanságán segített – a létezők között nyüzsgöve képes *otthon* építeni magának, azonban épp ezen otthon kiépítése során a *Lét* mint „otthonos otthontalanság” olyannyira feledésbe merült, hogy korunk emberének ez már fel sem tűnik. S ebben az értelemben véve korunk planetáris technikai világcivilizációja, mely a létezők átalakítását, felhasználását, pusztító felhabzsolását szinte az örületig fokozta, a létfeledés csúcspontjának tekinthető. Európa leválása az *eredendő* Nyugatról teljessé vált. Ennek olyan további elemei vannak, mint „a világ elhomályosulása, az istenek menekülése, a föld szétrombolása, az ember eltömegesedése, a gyűlölködő gyanakvás minden alkotó és szabad dologgal szemben”;⁴⁵ a sor tetszés szerint folytatható. Heidegger a létfeledés európai korszakát a *metafizika* korának nevezi. Könnyű lenne a maga egészében az eltévelyedés korszakának nevezni ezt, de legfeljebb csak a „termékeny eltévelyedés” névvel lehet illetni, hiszen ennek elmaradása esetén az európai kultúra sokkal ösztövérebb, szegényebb lett volna. A metafizika kora nélkül tulajdonképpen értelemben vett történelemről sem lehetne beszélni.

Heidegger Európa-felfogása annyiban is különbözik Husserlétől, hogy néhány ponton a társadalmi-politikai viszonyokra is kifejezetten utal. Így például az 1935 tavaszán tartott előadásában azt emeli ki, hogy Európa harapófogóba került, mégpedig Oroszország és Amerika hatalmi szorításába. (Ennek hangsúlyozása akkor még teljességgel realisztikus volt.) A német gondolkodó mindkét országot a nyugati létezés metafizikai korszakához sorolja, sőt e korszak vezető nagyhatalmainak tekinti: „Oroszország és Amerika, e kettő metafizikailag tekintve azonos; a zabolátlan technika és a normálember talajtalan megszervezésének ugyanaz a reménytelen örjöngése.”⁴⁶ E kitétel nemcsak azért fontos, mert annak ellenére hozza közös nevezőre e két nagyhatalmat, hogy az egyikük liberális demokrácia, a másik pedig totalitárius diktatúra, hanem ezért is, mert az Amerikai Egyesült Államok neve a kulturális-politikai diskurzusban több esetben „a Nyugat örököséként” merül fel, szemben a hanyatló, önsorsrontó Európával. A heideggeri szemléletmódban ez a felvetés egyszerűen elképzelhetetlen, hiszen mindkét ország – de különösen az Amerikai Egyesült

korunk planetáris technikai világcivilizációja a létfeledés csúcspontja

44 Vö. Martin HEIDEGGER: *Bevezetés a metafizikába*, ford. VAJDA Mihály, Matúra, Budapest, 1995, 20.

45 Uo., 19.

46 Uo.

Rekonkvizta – Benczúr Gyula:
Budavár visszavétele (1896)
(Wikimedia Commons)

Államok – az eltévelyedett európai léttörténet félresikerült ipari-technológiai nyúlványa, vagyis ebben az értelemben eltévelyedés a második hatványon, így több mint ostobaság az Amerikai Egyesült Államoktól várni a Nyugat újjászületését, az *eredethez* való visszatérést.

Egy másik aktuálpolitikai elem a *németség*re vonatkozik. Heidegger a német népet az európai összlétezés szempontjából ugyanolyan kivételes szereppel ruházza fel, mint ahogyan Fichte, Humboldt és mások tették bő száz esztendővel korábban. A lényeges különbség abban áll, hogy míg az utóbbiak az *egyetemesség*, a kozmopolita szemléletmód alapján tették meg ezt – „németnek lenni annyit tesz, mint emberiségnek lenni”⁴⁷ –, Heidegger épp ellenkezőleg, a *németség egyediségére*, egyedülálló történeti mivoltára hivatkozva, mely épp abban érhető tetten, hogy (még) kapcsolatban áll a Léttel. Ezt a kapcsolatot pedig csak úgy őrizheti meg, ha nem hagyja magát megfosztani a *szellemtől* (1935-ben vagyunk)! A szellem ekkortájt már nem metafizikai fogalom Heidegger gondolkodásában, hanem – az 1933-as rektori beszédből idézve – „a lét lényegéhez kötődő, eredeti módon hangolt, tudó eltökéltség”.⁴⁸ Egyedül e szellemiség életben tartása nyithat utat a *léteredethez*.

Végértelem. Itt ismét igen erős a két gondolkodó közötti különbség. Mint láttuk, Husserl értelmezése szerint egy új kiindulópont, a transzcendentális fenomenológiának az életvilágot is célba vevő, abszolút szubjektív kiindulópontja biztosíthatná az európai tudományok válságából kivezető utat. Heideggernél a válasz – ha egyáltalán van ilyen – kevésbé egyértelmű. A római előadásban a Létről való *új tudás* létrejöttét előfeltételezi, olyan tudást, amely „az ember létezésében ama lényegi *késleltetést* tételezi, melynek folytán *megtorpan*hat a maga előreviharzásában, hogy egy ilyesféle visszatartottságban bizonyítsa, hogy a lényeg (*Wesen*) vagy a gátlástalanság (*Unwesen*) útján halad előre”.⁴⁹ Az ún. *Humanizmus-levélben* még egyszerűbben fogalmaz: *újfajta gondolkodásra* van szükség, „amely, amennyiben van, emlékezés a létre és semmi egyéb. [...] Az ilyen gondolkodásnak nincs eredménye. Következménye sincs. Lényegének az felel meg, hogy van. S akkor van, ha kimondja tárgyát [*Sache*]”.⁵⁰ Egyetlen

47 Így hangzik ORTEGA jellemzése: *Elmélkedések Európáról*, 61.

48 Martin HEIDEGGER: *A német egyetem önmegnyilatkozása* = Uő.: *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34.*, ford. FEHÉR M. István, Kossuth, Budapest, 1992, 67.

49 HEIDEGGER: *Europa und die deutsche Philosophie*, 41.

50 Martin HEIDEGGER: *Levél a „humanizmusról”* = Uő.: *...Költőien lakozik az ember...*, ford. BACSÓ Béla, T-Twins–Pompeji, Budapest–Szeged, 1994, 163.

dolog bizonyos: Európának a Nyugathoz való visszatalálása, amelyről szinte születése pillanatában leoldódott, egy egészen radikális, az európai léttörténet alapjait érintő áthangolódást követel meg, ennek pedig napjainkban még a nyoma sincsenek jelen.

EURÓPA MINT ÍGÉRET

Az előbbi áttekintés több szempontból is tanulságos.

1) Az ellentétpárokban mozgó koncepciók sajátosan *széttartó* és egyben *elmélyülő* utat futnak be. Míg korábban inkább csak az egység vagy a sokféleség kérdése állt a középpontban, a későbbi fázisokban – jelesül Husserl és Heidegger szembenállásában – már az európaiság pusztá *léte* vagy *nemléte*, annak *értelme* vált vita tárgyává.

2) Az elemzésekből, áttekintésekből szinte teljesen hiányzik *Közép- és Kelet-Európa*. Megdöbbenő tapasztalni azt, hogy még az Európa sorsán töprengő legnagyobb elmék is úgy siklanak át e Baltikumtól a Boszporuszig terjedő terület fölött, mintha az nem is létezne. Látóköriük valahol a keleti német tartományoknál zárul le, s azon túl csak Oroszország képe merül fel olykor – többnyire fenyegető veszedelemként. Ennek alapján kijelenthető, hogy annak a lenéző és gyakran pökhendi magatartásnak, mellyel a jelenlegi nyugat-európai politikusok viseltetnek e régió iránt, több évszázadra visszanyúló történeti-kulturális beágyazottsága van.

3) Az *európai egység* gondolatának képviselői, akik napjainkban a föderáció korábban jobban hangoztatott elvét, szemérmes módon, az Európai Egyesült Államok sokkal szalonképesebb fogalmára cserélték fel, többnyire megállnak az egység pusztá követelésénél, és nem foglalkoznak annak *mirevalóságával*, *teloszával* (eltekintve olyan hangzatos jelszavaktól, mint az örök béke, jólét stb. biztosítása). Nincsenek tudatában annak – vagy lehet, hogy nagyon is tudatában vannak –, hogy az egység megvalósítása mindig magában hordozza az egységre hozott képződmény fölötti *uralom* megszerzésének könnyebb lehetőségét, szélsőséges esetben bizonyos szűk irányító körök *zsarnokságát*, „soft” *despotizmusát* is. A progresszista egység víziójának veszélyességére annak idején már Donoso Cortés felhívta a figyelmet, a spanyol képviselőházban 1850. január 30-án tartott beszédében: „A világ nagy léptekkel a despotizmus megalapozása felé halad, a leghatalmasabb és legszörnyűbb despotizmus felé, amit az emberiség valaha is látott.”⁵¹ A pluralizmusban mindig erősebb a demokrácia ígérete, mint a centralizmusban.

Viszont annak belátásához, hogy Európa beteljesítette-e – vagy valamikor beteljesítheti-e – azt a *történelmi teloszt*, melyet talán Paul Valéry fogalmazott meg a legszebben, e ponton tágabb kitérőt kell tenni; az áttekintés tételmondatok lefektetésével indul. 1) Az ember „törés a Léten”; a Létből egyszer és mindenkorra kiszakadt, örök hontalanságra ítélt lény. 2) E lényegi létheterogenitásból fakadóan képtelen arra, hogy valamikor visszataláljon oda, ahonnan vétetett. 3) Ebben az értelemben – tehát szigorúan lételméleti és nem morális szempontból nézve – az ember a mindenség bámulatra méltó selejtje. 4) Azt az űrt, amely az ember és a Lét között tátong, az embernek az *ész* (*logosz*) segítségével kellett volna kitöltenie. 5) Ezen ontológiai küldetés során azonban a gyakorlatra fogott *ész* (*techné*) döntött: nem a Lét (*phüszisz*), hanem a *logosz* mellé áll. Vagyis az ember a *techné* révén nem a *logoszt* próbálta hozzáilleszteni a *phüszisz*hez, hanem fordítva, a *phüsziszt* hozzáidomítani a *logoszhoz*. 6) Ennek folyományaképp az *ész* az a csodálatos képesség, melynek segítségével az ember – hosszú távon, előbb vagy utóbb – minden lényeges dolgot képes *elrontani*, legyen szó tudományról, művészetről, sportról, vallásról, politikáról, iparról, élvezetről vagy bármi egyébéről. 7) Az ember ennek folytán alapvetően *kudarca*ra ítélt lény. 8) A másik oldalról megfogalmazva: a jelzett körülmények folytán

51 Idézi de ROUGEMONT: *I. m.*, 268. Ebben az értelemben egy majdan létrehozandó *világegység* a lehető legnagyobb *világdespotizmust* vonja maga után, melyben nyoma sem lesz már – mivelhogy nincs hol lennie – a „fékek és ellensúlyok” ama rendszerének, amelyet a balliberalizmus mindig akkor követel, amikor épp nincs hatalmon.

az ember soha nem képes olyan berendezkedést (létszerkezetet) létrehozni, amely számára minden tekintetben jó.

Megítélésem szerint ebben az alapkontextusban kell elhelyezni azt a történéssort is, amely immár háromezer éve *Európa-projekt*ként forog az idő kerékén. Európa – és ezt számos korábbi gondolkodó (f)elismerte – kezdetől fogva a földkerekség ama kiváltságos helyét és azt a kivételes éthoszáét jelentette, melynek eminens feladata az volt (vagy lett volna), hogy nemcsak az elméletben, hanem annak gyakorlati megvalósításában is valamilyen választ adjon az emberlét gyötrő rejtélyére. *Egyedülálló ígélet, ígervény volt*, akár tudatában voltak ennek korábban, akár nem. S tagadhatatlan, hogy Európa e projekt kihordása során gyönyörűséges eredmények, alkotások egész sorát, hatalmas tárházát hozta létre.

E roppant vállalkozás időben kibomló alakját *történelem*nek nevezzük. Bármilyen különös cél megvalósításáért küzdöttek, tülekedtek, szenvedtek, álmodoztak, töprengtek is az emberek, a történések legmélyén mindezeket mégis valamilyen – olykor esztelen, olykor racionálisan megalapozott – jobbítási vágy hatotta át. Azonban mindezen törekvés előbb-utóbb megroppant, derékba tört, *kudarcot vallott*. Ám értsük meg: az embert az imént nem azért neveztem „kudarcra ítélt lénynek”, mert e törekvések rendre kudarcba torkolltak, hanem fordítva: azért vallott mindegyikük kudarcot, *mert* az ember már ezt megelőzően, eredendően *kudarcra ítéltetett*. Ez az oka annak, hogy a történelem mint olyan – s benne az európai történelem is –nem más, mint *kudarcok története*. S az is marad mindörökké; célnélküli, merő kóborlás a létezés sivatagában, a biztos révbe érkezés minden reménye nélkül. Ezért neveztem Európát írásom címében „beváltatlan ígéletnek”; nem azért, mert tervei valamilyen ok folytán mindig megghiúsulnak, hanem fordítva: azért hiúsulnak meg rendre, mert ez megítélésem szerint emberi alapkonstitutívum.

Nézzük meg ezen ontológiai defektus beteljesülését az emberi fakultások példáján! Két olyan fakultást ismerünk, amelyek köré az ember az értelembeteljesítés egész rendszerét telepítette: ez a *hit* és az *ész*. Európa több mint másfél-ezer éve e két fakultásra tette fel létezése alapértelmét. Nem egyszerre, hanem egymás után. Mindkét fakultás bámulatra méltó létszervezési energiát sűrített magába. S az európai ember mindkettőt egyformán tönkretette. Azért tárgyalhatjuk őket együtt, mert bármekkora különbség álljon is fenn közöttük egyébiránt, e fakultások megszervezése mégis döbbenetes hasonlóságokat mutat. Vegyük őket sorra röviden.

A hit a *vallás*, az ész pedig a (lehető legtagabb értelemben vett) *tudomány* világát alapozza meg. Mindkettőben erőteljes intézményesülés megy végbe; az előbbiben kialakulnak az *egyházak*, az utóbbiban pedig a *tudós közösségek* (például az akadémiák). Mindkettőnek megvannak a maga fórumai, folyóiratokat adnak ki, magas szintű gyűléseket tartanak (*zsinat*, illetve *tudományos konferencia*, melyek döntései olykor kötelezőek, olykor pedig iránymutatók); a személyes intézményesülés szintjén pedig megjelenik a *pap* (lekipásztör), illetve a *tudós*. Mindkettőnek megvan a maga hagiográfiája, a maguk szentjei, mártírjai és eretnekei. Ha a korábbi századokban valaki a vallás mindenhatósága ellen mert fordulni, súlyos veszélynek tette ki magát; s ugyanez a sorsa napjainkban annak is, aki a tudomány mindenhatósága ellen meri felemelni a szavát. A történelem világára vetítve a vallás megteremtette az *üdv történet*et, a tudomány pedig a *haladás*- vagy *fejlődéstörténet*et csalogóka délibábját. A jövő, az eljövendő világába áttolt ígéreteit egyik sem tudja teljesíteni, bár hinni ettől még lehet bennük.

Azt mondhatjuk, hogy napjainkra Európa mindazokat a lehetőségeket felélte, melyek e két fakultásban benne rejlenek. Ez mutatkozik meg egyfelől a kontinens *dekrisztianizálódásában* – bármilyen tisztességesek legyenek is a vallásos hit újraélesztésére irányuló kortárs törekvések –, másfelől pedig a tudományok értelembeteljesítő teljesítményét megkérdőjelező *szkepszisben*. Megrendítő tapasztalni azt, miként rendült meg és foszlott nagyrészt semmivé az a két legfőbb érték, ami a hit, illetve az ész fakultásának legmélyén honol: a *szenség* és a *tudás*. Úgy tűnik, hogy a *hit* és az *ész* fakultása, melyek köré az európai létezés másfélezer éven át szerveződött, átadja a helyét azok ellenté-

tének, a *hitetlenségnek* és az *esztelenségnek*. Ezek közös végkifejletét pedig *nihilizmusnak* nevezzük.

Ha pedig az az ellenvetés merülne fel, hogy a tudomány a vallással ellentétben mégiscsak szigorúan ellenőrzött, igazolható *tényekből* indul ki, nem pedig hiedelmekből, akkor erre azt a választ lehet adni, hogy egyrészt a tényekkel is lehet manipulálni – erre a kortárs tudományok jócskán szolgáltatnak példákat –, másrészt pedig a tények soha nem önmagukban vannak, hanem mindig is emberi beállítódások termékei, eredményei.

Európa tehát az utóbbi másfél évezredben eltékozolta mindazt a potenciált, melyet e két emberi fakultás magában foglal. Jelenleg az utóbbi fakultás, az ész morzsáiból élünk, s ez eltarthat még néhány évszázadig, de erre olyan programot építeni, amely a korábbi századok ész-pátosát még mélyen áthatotta, már nem lehetséges. De tegyük fel, valamilyen csoda folytán mégiscsak sikerülne a projektnek olyan végkifejletet adni, amely a tökéletesség dolgában messze felülmúlná az összes korábbi európai be rendezkedést, és soha nem látott jólétet, bőséget, kényelmet hozna a kontinensre. Vajon betelne vele az európai ember? Aligha. Éspedig azért nem, mert ez az állapot az ő alaptermészetének mondana ellent. S itt egy további, kilencedik tételmondatot kellene az előző nyolchoz kapcsolni, amely a lehető legtriviálisabb, mégis mindig megfélekezünk róla. Ez pedig a maga keresetlen egyszerűségében így hangzik: *az embernek sohasem felel meg az, ami a számára mindenkor adott; mindig mást akar*. Tehát ha az európai embernek valamilyen csoda folytán mégis sikerülne egy olyan berendezkedést megteremtene, amely maga lenne a földi mennyország és a kommunizmus utópiájának szintézise, egy idő után akkor sem érezné magát jól benne. Unná. A tökéletesnek az lenne a baja, hogy tökéletes. Így tehát marad az ember számára az időben való örök vándorlás, annak illúziója nélkül, hogy valaha is útja végére ér.

Összegezve: ha a jelenkori Európa súlyos válságban leledzik, az nemcsak azért van így, mert olyan világot tár elénk, melyet tönkretett a jólét és a bőség, s amelyben kiteljesedett a munka lebecsülése és a szórakozás piederstálra emelése; s nemcsak azért, mert 1) illegális migránsok százezrei zúdulnak be és grasszálnak szerte a kontinensen; 2) a hazug „politikai korrektség” elhallgatja és csak kilúgozva tárgyalja a valóságot; 3) a kontinens polgárai liberális véleményterrornak vannak kitéve; 4) hovatovább elvárt elem lesz a biológiai nem feladása és a szexuális aberráció csaknem minden formájának dicsérete, a gyermekáldás kigúnyolása, a család szétverése, a nemzeti közösség minden formájának mint identitásképző tényezőnek mély megvetése, a hagyományos Európát megformáló értékek (például a kereszténység) elutasítása. Az európai létértelem megroppanásához mindezek túlmenően még az a lényegi létdeficit is hozzájárul, ami az ember mint olyan sajátja.

az ész morzsáiból
programot építeni
nem lehet

ZÁRADÉK

Gyakorlatilag ugyanabban az évben, amikor de Maistre papírra vetette mottóként idézett sorait, Németországban egy nagy mű látott napvilágot. Itt található az a mondat, amely szinte rímél de Maistre soraira: „Annak számára, aki így végzi, véget ért a világ is.”⁵² Schopenhauer – mert hiszen róla van szó – fejőti a szőget ezúttal is; azt, aki tisztában van a lét végső értelmével, nem győtri a kíváncsiság, mi történik a világban a távozása után. Hiszen tudván tudja, hogy a legvégső lényegyet tekintve *ugyanaz*. S hasonló helyzetben lehetünk mi is: ha tisztában vagyunk azzal, miben is áll végsősoron az Európát átható *telosz* lényege, akkor majd később, midőn eljő a távozás ideje, nem kíváncsiskodunk a jövő kapcsán, s mi is könnyebben távozzunk az életből, úgy, ahogy egykoron de Maistre gróf. ■

52 Arthur SCHOPENHAUER: *A világ mint akarat és képzet*, ford. TANDORI Ágnes – TANDORI Dezső, Európa, Budapest, 1991, 501.